

**Трансформація популярного образу Києво-Могилянської академії в
радянській Україні в 1920-х – 1950-х роках
шифр:fgcys1234**

План

Вступ

**Розділ 1. Образ Києво-Могилянської академії
в 1920-х – на початку 1930-х років**

- 1.1. Загальна характеристика періоду
- 1.2. Образ Києво-Могилянської академії у путівниках 1920-х – 1930-х років
- 1.3. Академія у працях, адресованих широкій читацькій аудиторії (1920-1930-ті роки)

**Розділ 2. Образ Києво-Могилянської академії
від кінця 1930-х років до 1954 р.**

- 2.1. Загальна характеристика періоду
- 2.2. Актуалізація образу Академії у кінці 1930-х – I половині 1940-х років
- 2.3. «Дружба» і «єдність» народів та Києво-Могилянська академія

Висновки

Список використаних джерел та літератури

Додаток

Вступ

Сьогодні минуле Києво-Могилянської академії є невід'ємною частиною історії України. Шкільні підручники та поважні монографії прослідковують вплив установи та її випускників на культурний та політичний розвиток регіону протягом десятиліть. Однак цей образ Академії як одного з ключових явищ української історії існував не завжди. Він міг піддаватися змінам – особливо у XX столітті, - які були спричинені чергуванням політичних режимів на українській території та методологічними й ідеологічними преференціями дослідників, котрі визначали як виглядатиме українська історіографія.

Політично-культурні зміни, спричинені встановленням більшовицької влади, постійно, один за одним, кидали виклики історикам. Вони стосувалися того, як сприймати своє минуле і розуміти значення його окремих явищ. Першим викликом стало українське відродження 1920-х рр., пов'язане з коренізацією та появою нового яскравого покоління інтелігенції, яка існувала поряд зі старшими представниками українського руху, для якого післяреволюційна ситуація встановила новий, значно щільніший кордон, ніж той, що був між двома колишніми імперіями. Новим викликом була доба сталінізму. У цей час СРСР став сильніше та по-новому контролювати сприйняття своїми громадянами історії. Минуле повинно було легітимізувати культ особи Сталіна та показувати історичну близькість народів, які населяли Радянський Союз. Але, натомість, з'явилася можливість для розвитку історій радянських республік через часткове повернення до національних наративів, особливо під час Другої світової війни.

Наше дослідження є спробою аналізу того, які характеристики мав образ Києво-Могилянської академії, та як він змінювався від 1920-х до 1950-х років. Від часу на початку існування СРСР, коли історія України не популяризувалася, до періоду ідеологічних послаблень та створення нового радянського образу історії республіки, погляди стосовно КМА також

змінювалося разом із працями істориків та трансформацією характеристик ідеологічного впливу.

Таким чином, **мета** цієї роботи – з'ясувати, яким був образ Києво-Могилянської академії в радянській Україні, та що впливало на його зміни. Дана мета передбачає виконання таких **завдань**:

- Визначити особливості формування образу історії України та Києво-Могилянської академії в УСРР від 1920-х років до кінця 1930-х років та його особливості.

- Визначити особливості формування образу історії України та Києво-Могилянської академії в УСРР від кінця 1930-х років до 1950-х років та його особливості.

Об'єктом роботи є популярний образ Києво-Могилянської академії, створений істориками та популярною історичною літературою (підручниками, путівниками) в радянській Україні та санкціонований через профільні державні видавництва, на тлі змін історичного наративу в Радянському Союзі 1920-х – 1950-х років.

Предметом роботи є спрямовані на широкий загальний загал праці провідних істориків радянської України, підручники, путівники, які склали основу офіційного, обмеженого радянською цензурою та політичним замовленням, бачення історії України.

Хронологічні межі - 1920-ті – 1950-ті роки, від встановлення радянської влади в Україні до річниці «возз'єднання України та Росії» як ключового етапу (пов'язаного з річницею «Возз'єднання України та Росії») цієї частини історії розвитку образу КМА в СРСР.

В основі **методологічної бази** дослідження – загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, а також метод критичного аналізу джерел, їхній контент-аналіз.

Історіографія

Зміни у підходах до радянського історіописання добре висвітлені у праці Сергія Єскельчика «Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в

радянській історичній уяві»¹ та у статті Юлії Кислої «Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду».² Також для створення загальної характеристики написання історії в радянській Україні в розглянутий період було використано колективну монографію «Українське радянське суспільство»³ та перший том праці Ю. М. Афанасьєва «Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал».⁴ До них так само потрібно додати статтю Гришаєва О. В. «А. Шестаков – создатель школьного ученика в 1930-е годы».⁵ Аналіз трансформації образу Києво-Могилянської академії в дорадянський та радянський періоди подано в статті Максима Яременка «Києво-Могилянська академія в 1817 році: кінець історії?».⁶ Для кращої інтерпретації робіт Матвія Яворського була взята до уваги стаття Володимира Маслійчука «Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань».⁷ У якості додаткового джерела інформації про істориків даного періоду було використано «Енциклопедію історії України».

Джерельна база даного дослідження охоплює праці істориків та путівники від 1920-х років до 1950-х років. Для аналізу образу КМА в 1920-х – початку 1930-х років було використано праці Матвія Яворського («Нарис

---

¹ Стельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ, 2008.

² Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті) // Міжкультурний діалог. Том 1: ідентичність. / Упор. О.Бетлій, К. Діса. – Київ, 2009. – С. 221-243.

³ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ, 2012.

⁴ Советское общество: Возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – Москва, 1997. – Т. 1.

⁵ Гришаев О. В. А. В. Шестаков – создатель школьного ученика в 1930-е годы // История. Политология. Социология – Вестник Воронежского государственного университета. – 2014. – №3. – С. 67-69.

⁶ Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 106-121.

⁷ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна (Марксизм на сході Європи). – Київ, 2009. – Ч. 14(3). – С. 63-77.

історії України»,⁸ «Коротка історія України»⁹ та «Історія України у стислому нарисі»¹⁰) та Михайла Грушевського («Історія України-Руси» том VI¹¹), а також – путівники по Києву – за редакцією Федора Ернста,¹² Для огляду наступного етапу (кінця 1930-х – 1950-х років) використано колективні та особисті праці членів Інституту історії АН УРСР (Костя Гуслистоного, Миколи Петровського, Федора Ястребова та інших). Також до розгляду взяті інші джерела, а саме: «Краткий курс истории СРСР» під редакцією Олексія Шестакова¹³ та дані з Великої Радянської Енциклопедії.

---

⁸ *Яворський М.* Нарис історії України: в 2-х част. – Аделаїда, 1987. – ч. 2: Станово- шляхетське суспільство – Велика революція.

⁹ *Яворський М.* Коротка історія України. – Харків, 1923.

¹⁰ *Яворський М.* Історія України в стислому нарисі. – Харків, 1928.

¹¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. У 11 т., 12 кн. – Київ, 1995. – Т. 6: XIV-XVI віки - відносини політичні.

¹² Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – Київ, 1930.

¹³ История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса // Под ред. проф. А.В. Шестакова. – Борьба Украины за свое освобождение от гнета польских панов, за воссоединение с Россией. – Москва, 1955. Електронний ресурс: http://www.ereading.club/chapter.php/1001394/29/Shestakov_L_Istoriya_SSSR_Kratkiy_kurs.html, відвідано 28.05.2017.

Розділ 1

Образ Києво-Могилянської академії в 1920-х – на початку 1930-х років

1.1. Загальна характеристика періоду

Після Громадянської війни керівництво радянських республік прагнуло до легітимізації свого статусу як чинної влади, одним зі способів здійснити ці наміри було створення нової історичної пам'яті, однак цей процес не був таким однозначним, як здається на перший погляд. Якщо центральне, московське, керівництво прагнуло до уніфікації новостворених соціалістичних республік з потенційним входженням їх на автономних засадах до РСФРР, то частина партійної верхівки на місцях і в столиці радянської Росії могла прагнути більше суверенітету для регіонів як фактичного, так і символічного. Для окремих комуністів «на місцях» перемога революції означала також перемогу над російським колоніалізмом та відкритий простір для боротьби з «великодержавним шовінізмом». Нові історичні умови дозволяли націям колишньої імперії – на останніх стадіях формування свого модерного образу – нарешті у повен голос заявити про себе. Одним з найуспішніших прикладів «незалежницької» політики можна вважати радянську Україну, її приклад і буде для нас важливим у цій роботі.¹⁴

Досягнувши відносних поступок від Москви у поділі сфер державного управління та у веденні зовнішньої політики, УСРР вимагала також ширших прав у складі майбутнього Союзу Соціалістичних Республік та визнання своєї культурної окремішності. Попередні націєтворчі процеси вже створили багатий матеріал для підтвердження унікальності історії України, в основі яких, звісно, була схема історії української нації Михайла Грушевського. Після входження до складу СРСР почався процес коренізації, який не тільки зняв всі колишні імперські обмеження, а й створив плідне підґрунтя для продуктивного розвитку української культури. Таким чином, у 1920-х роках

---

¹⁴ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР... – С. 221-222.

дослідники української історії отримали як залишок кадрового спадку від дореволюційних часів (частина «старих» істориків прийняли нову владу, наприклад, Грушевський), так і покоління українських радянських дослідників.¹⁵

Окрім історичних праць до уваги також варто взяти різноманітні путівники, окремі з них написані висококваліфікованими істориками, котрі встигли заробити собі ім'я ще до приходу радянської влади. Втім, якщо говорити про образ Києво-Могилянської академії, потрібно зауважити, що невелика кількість джерел пов'язаних з ним на початковому етапі існування СРСР дозволяють не стільки досліджувати те, яким поставав образ академії у тогочасних його ретрансляторів, як визначати те, чим він не був, користуючись контекстом історичних процесів даного періоду. КМА не була свого роду мейнстрімним явищем та не була популярною частиною історії України. Попри відсутність чіткого офіційного наративу, джерела, які все ж говорять про Академію не завжди надають їй такої важливої ролі, яку заклад отримав пізніше у радянський час. Яскравим прикладом такої неуваги до Київської академії може бути відсутність згадок про неї у Великій Радянській Енциклопедії редакції 1936 року,¹⁶ на відміну від пізніших видань 1953 року¹⁷ та 1973 року,¹⁸ які містили докладні згадки про академію, що, тим не менш, можна пояснити через пізніші джерела, які з різною успішністю намагаються ввести Київські Ацени до історії УСРР.

1.2. Образ Києво-Могилянської академії у путівниках 1920-х – 1930-х років

Якщо брати період до 1930 року, то є яскрава згадка про Києво-Могилянський академію та Київську братську школу в путівнику по Києву Федора Ернста. Історик архітектури – старт серйозної кар'єри якого припав

---

¹⁵ Скульчик С. Імперія пам'яті... – С. 38-40.

¹⁶ Большая советская энциклопедия: В 65 т. – Москва, 1936. – Т. 32. – С. 253-266.

¹⁷ Большая советская энциклопедия: В 51 т. – Москва, 1953. – Т. 20. – С. 593.

¹⁸ Большая советская энциклопедия: В 30 т. – Москва, 1973. – Т. 12. – С. 89.

на революційні роки – у 1930 році створив разом з іншими колегами-києвознавцями путівник, у якому знайшлося місце для розлогого опису Києво-Могилянської школи. Крім наголошення на її значенні для розвитку культури України та всієї Східної Європи, перипетії заснування колегіуму в описі Ернста пов'язують заклад зі спротивом політичному та релігійному впливові Речі Посполитої та залученням козацтва до цього протистояння.¹⁹ Вказано коротко, що повстання Богдана Хмельницького негативно вплинуло на життя колегії.²⁰ Також Ернст пише, що за умовами Гадяцької угоди колегія мала отримати статус академії.²¹ Далі його текст пропонує виклад історії навчального закладу, де він постає практично повністю позитивним явищем історії України та попри згадки про соціальні питання (наприклад, майнове розшарування могилянських учнів чи відсутність постійної платні для вчителів)²² досить докладно, як для такого формату, описує ряд успіхів колегіуму та академії впродовж другої половини XVII ст. та XVIII ст.²³ У путівнику згадано про розквіт закладу за часів гетьманування Мазепи та ще один період процвітання у 1730-х – 1740-х.²⁴ Ернст створює чималий пантеон вихованців Академії – від обов'язкових Сковороди та Ломоносова, до менш «популярних» урядових діячів Трощинського та Завадовського, разом з художником Левицьким.²⁵ У баченні автора Києво-Могилянська академія мала трансформуватися – за прикладом своїх західноєвропейських аналогів – в університет та академію наук, проте такий процес не відбувається, і навчальний заклад, натомість, все більше обмежують у своєму розвитку, аж поки не закривають остаточно у 1817 році.²⁶ Ернст чітко розділяє «стару» київську академію та нову, духовну. У путівнику йдеться про те, що «реакційний царський уряд аракчєєвських часів знищив старий український

---

¹⁹ Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – Київ, 1930. – С. 574-575.

²⁰ Там само. – С. 576.

²¹ Там само. – С. 576-577.

²² Там само. – С. 577-578.

²³ Там само. – С. 577.

²⁴ Там само. – С. 577-579.

²⁵ Там само. – С. 579-580.

²⁶ Там само. – С. 580-581.

освітній заклад і перетворив його на вузьку кастову, професійно-культову школу».²⁷ Такий висновок стосовно закриття Києво-Могилянської академії показує, що автор сприймав її як навчальний заклад, котрий має більший відсоток «світськості», ніж Духовна академія 1819 року, відштовхуючись від великої кількості випускників, які не пов'язували свою кар'єру зі служінням Церкві, та беручи до уваги традиційне зображення україно-російських стосунків через протистояння імперського центру та самобутньої провінції, яке було подано в контексті збереження унікальності та статусу українських освітніх закладів. Відповідно, не було зазначено про єзуїтське коріння організації навчального процесу в київському колегіумі та його загальний релігійний характер до реорганізації у 1817-1819 роках. До мотиву протистояння центру та периферії ще можна додати також згадку про «переманювання» студентів з Києва на навчання до Москви та Петербурга, а також «нещадне зросійщення» київської академії, здійснювала Катерина II.²⁸

Загалом, образ академії створений у цьому путівнику Ернстом яскраво виділяється на фоні інших джерел, які будуть взяті до розгляду. Він досить сильно нагадує сучасне зображення Києво-Могилянської академії у шкільних підручниках та путівниках, проте не позбавлений якісного викладу та цікавих подробиць. Сам путівник є однією з останніх робіт ВУАН до початку репресій 1930-х років та демонструє те, як покоління вчених, чийе життя революційні події розділили на «до» та «після», входили до нового, радянського наукового життя. Наприклад, у Ернста з'явилася більш яскраво виражена соціальна складова й поділ на ранньомодерну Академію та Духовну академію XIX ст. став більш чітким, на відміну від Грушевського чи Аркаса.²⁹

---

²⁷ Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – Київ, 1930. – С. 581.

²⁸ Там само. – С. 580.

²⁹ Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? – С. 115.

1.3 Академія у працях, адресованих широкій читацькій аудиторії (1920-1930-ті роки)

Інші джерела даного періоду належать вченому-історику, який потенційно міг мати більший вплив на народну освіту та був критиком попереднього покоління своїх колег, до якого належав і Федір Ернст. Ідеться про Матвія Яворського, автора «Нарису історії України», «Короткої історії України» та «Історії України у стислому нарисі». Як історик-марксист Яворський дозволяє поглянути на образ Києво-Могилянської академії у більшій відповідності до духу епохи, проте його позиція як націонал-марксиста робить це бачення історії України по-своєму унікальним. Як вчений, він близький до школи Покровського, тому розглядає, перш за все, процеси, що зачіпають широкі маси населення та класові протистояння, використовуючи конкретні події загальної політичної історії як фон для боротьби панівних та пригноблених верств населення, роблячи значно сильніший акцент на масштабних соціальних процесах.³⁰ Основою ранньомодерної історії України він вважає «Козацьку революцію», якій приділяє більше уваги у всіх розглянутих працях, ніж першій половині XVII ст. Попри критику якості своїх робіт³¹ Яворський лишається одним із найяскравіших українських істориків 1920-х років та, відповідно, репрезентатором образу Києво-Могилянської академії.

Появи Київської академії у «Короткій історії» та «Стислому нарисі» об'єднує те, що вперше вони згадані в контексті релігійного протистояння в Речі Посполитій, коли до цього конфлікту долучається козацтво, яке за Сагайдачного набирає досить військової та політичної ваги, аби мати різнобічний вплив на політичні та релігійні процеси на Руських землях у складі Корони Польської.³² Згодом про КМА згадується в сегменті присвяченому саме історії Гетьманщини, де йдеться про те, що Київ став

---

³⁰ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії... – С. 65, 68-70.

³¹ Там само. – С. 68.

³² Яворський М. Коротка історія України. – С. 46. Його ж. Історія України в стислому нарисі. – С. 47.

значним центром культурного життя, відповідно, не останню роль у цьому процесі відіграла й Академія.³³ Іншим маркером, який на пряму не зачіпає Академію, проте тісно з нею пов'язаний, є Григорій Сковорода. Про нього йдеться як про представника «духоборських» поглядів, котрий, попри релігійний характер своєї філософії (в якій був присутній «матеріалістичний зміст» та пантеїзм), протиставляв себе тогочасній Церкві та був своєрідним реформатором її устрою, принаймні в теорії.³⁴

Перша згадка у «Нарисі історії України» про заснування Братської школи та Колегіуму також пов'язана з релігійним протистоянням у Речі Посполитій, разом із посиленням козацького політичного впливу та «інтригами» гетьмана Сагайдачного. Співпраця очільника козацького війська з Братською школою та його участь у церковній боротьбі, описані коротко, деталі цієї діяльності, не згадані ні в даному розділі («Боротьба за православну віру», який своєю назвою відсилає до релігійного питання), ні в інших частинах книги.³⁵

Попри натяки на релігійний характер освітнього закладу Яворський сприймає його появу як позитивну подію, представляючи Колегіум у якості противаги польському культурному натискові в українських визвольних змаганнях. У цілому, релігійна тема та питання історичної прогресивності Києво-Могилянської академії стануть актуальними у пізніших інтерпретаціях образу, коли навчальний заклад переходитиме від союзника церкви та верхівки української шляхти чи козацької старшини до «прогресивного» явища в українській історії вже в 1940-х – 1950-х роках.

Сам Яворський, як вже було зазначено, не поспішає засуджувати Київську академію, а навпаки – поступово розкриває її позитивне значення як для України, так і для Росії та Східної Європи. Вона стає джерелом поширення освіченості у Російській імперії, хоч і часто зазнає тиску від

---

³³ Яворський М. Коротка історія України. – С. 52-53.

³⁴ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – С. 77-78.

³⁵ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 98-99.

центральної влади. Вихованці КМА наповнюють монархію Романових, де докладають зусиль для її освітньої, культурної та політичної розбудови, не забуваючи взяти участь у «культурній творчості Гетьманщини».³⁶ Це можна назвати елементом його історії «народних мас»,³⁷ коли йдеться не стільки про «культурні зв'язки братніх народів», як це буде в пізніших джерелах, а про циркуляцію кадрів, пов'язану з перебуванням Академії в політичному тілі Росії та уніфікаційним тиском царизму.

У свою чергу, образ Києво-Могилянської академії створений Михайлом Грушевським, певно, потребував би окремої роботи присвяченої такій темі. Однак потрібно коротко вказати на основні віхи конструювання погляду на Київську академію видатного історика. Доведеться звернути увагу на окремі моменти трактування Грушевським образу освітнього закладу, які могли б мати потенційний вплив на істориків 1940-х – 1950-х.

Важливими у цьому контексті стають два сюжети – академії як закладу винятково для освіти духівництва та як «латинської школи». Наприклад, у VI томі «Історії України-Руси» автор розповідає про «Могилянську школу» як про «єзуїтську» та «схоластичну», а саме: «...Мало зв'язана з реальним життям українського народу в минушині і теперішньості...» та «... Давала дуже мало реального знання та мало заохоти до нього, до позитивних наук.»³⁸

Згадки про Києво-Могилянську академію в «Ілюстровані історії України» та нарисі «З історії української релігійної думки», адресовані широкому загалу читачів, продовжують розповідати про «схоластичні методи, для того часу престарілі» та перетворення Київської академії «в чисто духовні школи», що робило розмежування Могилянської школи і КДА досить нечітким.³⁹

---

³⁶ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 178-182.

³⁷ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії... – С. 68.

³⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 6. – С. 478.

³⁹ Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? – С. 115.

Такий погляд міг звузити увагу до Києво-Могилянської академії в радянський час. Особливо, зважаючи на можливу відсутність чіткого розділення ранньомодерного навчального закладу та Духовної академії ХІХ століття в інших працях історика. Зрозуміло, що Грушевський, попри успішний початок роботи після повернення в уже радянську Україну, був підданий засудженню та заборонам у наступні десятиліття, однак він не міг не вплинути – хоч би за 1920-ті роки – на українських істориків наступних десятиліть, які писали про Київську академію (наприклад, Костя Гуслистоного), що теж можна прослідкувати вже в наступному розділі. Так само, критичне бачення Київських Атен могло спричинити відсутність уваги до Академії у 1920-ті роки.

Отже, образ Києво-Могилянської академії у 1920-х – 1930-х роках у радянській Україні не можна схарактеризувати абсолютно однозначно. Київська академія могла як бути пов'язаною з «прогресивними» явищами минулого, так і фігурувати в якості частково негативного елементу історії України, а в окремих випадках – не мати цілісного образу взагалі. Втім, частина елементів уявлення про КМА потрапить до істориків кінця 1930-х – 1950-х рр. та допоможе їм створити нове обличчя для Академії в офіційній радянській історії.

Розділ 2

Образ Києво-Могилянської академії від кінця 1930-х років до 1950-х років

2.1. Загальна характеристика періоду

Утвердження одноосібної влади Сталіна, перехід до курсу «побудови соціалізму в одній країні» та поворот до консервативних суспільних і культурних цінностей призвели до того, що до вжитку поверталися знайомі прийоми модерних національних ідеологій, які були введені в радянську систему бачення теперішнього, майбутнього та минулого.

Сергій Єскельчик виділяє два етапи експерименту побудови соціалізму в СРСР, які розділяли різні підходи, відмінні лозунги та герої. Головна риса більшовицького проекту – всесвітня універсальність, опорою якої був клас. Такий підхід одночасно дозволив існування українського (і не тільки) культурного вибуху 1920-х років, пов'язаного з політикою коренізації, протиставленням себе попереднім формам державності та організації суспільства на цих територіях, у тому числі й Російської імперії. Ця ідеологічна політика хоч і не була до кінця послідовною, проте якісно відрізнялася від наступного, сталінського етапу.⁴⁰

Утвердження одноосібної влади Сталіна, перехід до курсу «побудови соціалізму в одній країні» та поворот до консервативних суспільних і культурних цінностей призвели до того, що до вжитку поверталися знайомі прийоми модерних національних ідеологій, які були введені в радянську систему бачення теперішнього, майбутнього та минулого. Протягом 1930-х – 1950-х відбулося вироблення єдиної «правильної моделі бачення радянського минулого», у тому числі й українського.⁴¹ Попередні спроби яскраво вираженого марксистського осмислення історії СРСР та УРСР Покровського

---

⁴⁰ Єскельчик С. Імперія пам'яті... – С. 10.

⁴¹ Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР... – С. 221.

та Яворського, відповідно, не могли більше якісно обслуговувати ідеологічні потреби державного режиму.⁴² До того ж повернення історії та частини інших «старих» дисциплін до шкільної освіти за наказом 1931 року вимагало переосмислення викладання цих предметів, а для колись прогресивних трактувань історії вже не було місця. Шкільний виклад дисципліни, очевидно, мав бути спрощений, проте схема, яка покладена в його основу, відповідала вже новому баченню історії, монополізованому не тільки партією та ідеологією, а й вождем, очільником радянської держави, котрий міг загравати з національними почуттями як росіян, так й інших народів СРСР.⁴³

2.2. Актуалізація образу Академії у кінці 1930-х – першій половині 1940-х років

Перший шкільний підручник з історії Радянського Союзу призначався для четвертих класів і містив короткий виклад історії від найдавніших часів до радянської сучасності. Легкий для засвоєння текст коротких розділів цієї книжки не відповідав кількості часу та зусиль, витрачених на його розробку та редагування. Пройшовши масштабний конкурсний відбір, текст потенційного підручника з історії СРСР нарешті був виданий лише у 1937 році та став прикладом, за яким можна прослідкувати зміни більшовицької верхівки у ставленні до історії.⁴⁴ Основою для його наративу стала історія Росії, яка була розбавлена окремими розділами, що стосувалися інших національних історій народів, котрі жили у складі Радянського Союзу. З'явився мотив спадкоємності історії через акцент на сильних лідерів російської держави (від Івана Грозного до Миколи І), що мало легітимізувати сприйняття Сталіна як єдиного сильного лідера, який подібно до своїх

---

⁴² Скульчик С. Імперія пам'яті... – С. 38-39.

⁴³ Советское общество: Возникновение, развитие, исторический финал. – Москва, 1997. – Т. 1. – С. 182-183.

⁴⁴ Гришаев О. В. А. В. Шестаков – создатель школьного учебника в 1930-е годы. – С. 67.

попередників зможе ефективно керувати державою, проводячи винятково прогресивні реформи та перемагаючи зовнішніх та внутрішніх ворогів.⁴⁵

Попередником нового осмислення історії України став розділ, присвячений Козацькій революції. У ньому коротко описувалися результати козацького виступу, очолюваного Богданом Хмельницьким, та наголошувалося на користі союзу держави Війська Запорізького та Московського царства. Це також був єдиний розділ у цьому підручнику присвячений ранньомодерній українській історії в цьому підручнику. У ньому для опису загальноісторичного тла використовували типову марксистську термінологію, проте для здійснення якогось важливого історичного рішення потрібен був лідер, яким в українському випадку став Хмельницький. Хоч він і не зміг остаточно виконати «зобов'язання покладені на нього масами», проте зумів повести новостворену державу за курсом того, що пізніше почнуть називати концепцією «меншого лиха»: таким було політичне об'єднання з різними інкарнаціями російської держави, яке, попри «неідеальний» характер останньої, вберігало новоприєднані народи від загроз, спричинених «небезпечнішим» ворогом (наприклад, для України таку роль грала Річ Посполита; для Грузії – Османська та Перська імперії).⁴⁶

Про Києво-Могилянську академію даний підручник не дає жодної інформації. Вона ніяк не згадується в епізодах Повстання Хмельницького та інших розділах ні в якості колегіуму чи академії ранньомодерного зразка, ні в ролі духовного навчального закладу XIX сторіччя.⁴⁷ Однак у самій радянській Україні під кінець тридцятих років з'являється невелика кількість текстів професійних істориків та літературознавців, котрі дозволяють поглянути на те, яким був образ цього навчального закладу в очах науковців

---

⁴⁵ История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса // Под ред. проф. А.В. Шестакова. – Електронний ресурс: http://www.ereading.club/chapter.php/1001394/29/Shestakov_L_Istoriya_SSSR_Kratkiy_kurs.html/, відвідано 28.05.2017.

⁴⁶ Скульчик С. Імперія пам'яті... – С. 171.

⁴⁷ История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса // Под ред. проф. А.В. Шестакова. – Електронний ресурс: http://www.ereading.club/chapter.php/1001394/29/Shestakov_L_Istoriya_SSSR_Kratkiy_kurs.html/, відвідано 28.05.2017.

даної доби та спробувати зрозуміти чому київські Атени було важко вписати до тогочасного історичного наративу.

Нові історії радянських республік, без сумніву, мали підкреслювати досягнення народів цих республік у минулому, однак зі змішуванням національного та марксистського з'являлися нові акценти у подачі інформації, коли соціальні протистояння могли накладатися на національні та навпаки – сучасна для авторів дружба радянських народів не могла розірвати «культурних» зв'язків різних етносів Московської держави чи Російської імперії. У цьому сенсі Києво-Могилянська академія у різних своїх іпостасях могла грати як позитивну, так і відносно негативну роль. Головною незручністю для авторів стають «латинські корені» Академії, про які, у зв'язку із загальною значимістю освітнього закладу для історії України, говорити прямо не можна, але потрібно ввести як натяк через накладання національного та соціального протистояння Україна – Польща (чи Руські землі – Річ Посполита).

Натяки на невивідний «латинський» бекграунд виразно з'являються раніше, як спосіб вписати в загальну історію УРСР явище, яке, мабуть, було ще більше витіснене не тільки за межі розряду «позитивних», а й із загального історичного наративу в цілому.⁴⁸ Принаймні так можна пояснити приклади наукових статей, які стосувалися історії Києва, культури України чи Козацької революції, які, – здавалося б, «за кілька слів» до згадки про Київський колегіум чи Братську школу – не вводять його до своєї оповіді взагалі. Також можливе припущення, що у кінці 1930-х років радянські історики, яким вдалося пережити «чистки» та «розгрома», не розділяли достатньо чітко Києво-Могилянську академію та Духовну академію як два різних явища або не хотіли зайвий раз згадувати про заклад, до якого могли застосувати епітети «латинський», «схоластичний» чи «духовний». Однак, вже наприкінці 1930-х років, коли з'являються перші нариси історії УРСР, які повинні були відповідати офіційному баченню цієї історії в Радянському

---

⁴⁸ Скубицький Т. До історії селянської війни 1647-1658 рр. – С. 48, 58.

Союзи, Київська академія з'являється вже як важлива частина наративу для того, щоб посилити народну гордість та, у той самий час, наголосити на прагненні об'єднання народів СРСР навколо Росії. Це змушує переглянути ставлення до даного освітнього закладу, надати йому чітко виражених позитивних характеристик та ввести до сюжетів про «возз'єднання та «менше лихо».

Прикладом «повернення» Києво-Могилянської академії до адресованої для широкого вжитку історії УРСР був написаний колективом авторів АН УРСР «Короткий курс історії України» 1940-го року за редакцією Костя Гуслистого (дослідника XVI – першої половини XVII та українського націєтворення, підопічного Миколи Яворського),⁴⁹ Федора Ястребова (який займався історією України XIX ст.),⁵⁰ Миколи Петровського (дослідника середньовічної та ранньомодерної історії України)⁵¹ та інших. Петровський також мав релігійну освіту та був ув'язнений за «націоналістичну діяльність, що, попри його високий статус у наукових колах, дозволяло владі постійно контролювати діяльність вченого та впроваджувати через нього контроль над істориками АН УРСР.⁵²

Сама перша згадка про навчальний заклад невелика. У ній ідеться про діяльність Петра Могили, котрий хотів «підкорити культурний розвиток України православним феодалам». Втім, про об'єднання печерської та братської шкіл за його ініціативи автори говорять у нейтральних тонах,

---

⁴⁹ Герасименко Н. Гуслистий Кость Григорович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 259.

⁵⁰ Ястребов Федір Олександрович. Історики України матеріали до бібліографії // сайт Інституту історії України НАН України / Електронний ресурс: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=HIST&P21DBN=HIST&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=hist_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=HID=&S21STR=0000522/, відвідано: 03.06.2017.

⁵¹ Пінчук Ю. Петровський Микола Неонович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2011. – Т. 8. – С. 194.

⁵² У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956 рр.) – Київ, 1996. – Ч. 1: 1936-1944 рр. / Редкол.: Смолій В. А. (відп. ред.), Пиріг Р. Я., Гриценко Т.Т. – С. 22-23.

додаючи до цього згадку про утиски православних шкіл польським урядом.⁵³ У якості саме православної школи Київський колегіум добре вписується у соціально-національно-церковне протистояння в Речі Посполитій, де роль релігійної складової могли применшити. Іван Крип'якевич у своїй праці про Богдана Хмельницького навів яскравий приклад такої адаптації релігійного чинника у радянській історіографії як корисного для боротьби народу, котрий «знавався на утиски»: «Національний гніт викликав гостру реакцію пригноблених. Зовні ця боротьба набувала релігійного характеру, але в основному мала прогресивне значення. “Вияв політичного протесту під релігійною оболонкою,— писав В. І. Ленін,— є явище, властиве всім народам на певній стадії їх розвитку”...»⁵⁴

У розділі «Культура України в другій половині XVII ст. і у XVIII ст.» маємо більше інтерпретації Київських Атен. Там ідеться про надання колегіуму статусу академії у 1701 році, коли після її закінчення «багато учнів переходили до Москви та Петербурга, де їм надавалися значні посади церковні і світські». Поряд з позитивною роллю у розвитку української культури та відомими вихованцями та викладачами Академії згадано також і про «русифікаторську політику царського уряду» та перехід на російську мову навчання.⁵⁵

Загалом, цей короткий курс історії УРСР мав мало шансів на ефективне застосування після Другої світової. Наприклад, коли у «книзі для учнів старших класів та середньої школи» є карта 1940-го року, де територію Польщі позначено як «Область державних інтересів Німеччини».⁵⁶ До всього, у ньому було мало об'єднавчих для України та Росії мотивів, зате значна, хоч і в межах дозволеного, кількість згадок про негативні аспекти російської

⁵³ Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. — Київ, 1940. — С. 94-95.

⁵⁴ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Київ, 1954 (2-ге вид. — Львів, 1990). — С. 36.

⁵⁵ Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. — Київ, 1940. — С. 132-133.

⁵⁶ Історія України. Короткий курс. — Київ, 1940. — Додаток, карта. Ця карта у самому «Короткому курсі» не пронумерована як ілюстрація і не має своєї сторінки. Вона буде подана в додатках до цієї роботи.

царської політики. Якщо говорити про образ Київської академії, то він представлений загалом позитивно, хоч і з різким акцентом на «латинстві», який з'являтиметься й у пізніших джерелах. Серед відомих вихованців та професорів КМА майже не згадано, у контексті україно-російських взаємовпливів, про більш лояльних до російського трону Олександра Безбородька та Феофана Прокоповича (останній фігурує у переліку професорів, однак немає згадок про його діяльність як ідеолога Петра І).⁵⁷

У 1941 році з'являється серія «Нарисів з історії України». У випуску III авторства Костя Гуслистого йдеться про 60-ті роки XIV ст. – 30-ті роки XVII століття. Тут присутня чітка згадка про «єзуїтське» коріння Київського колегіуму та про діяльність Петра Могили на користь православної шляхти, хоча ця діяльність конкретно не уточнюється. Автор абсолютно не «соромиться» описувати процес формування колегіуму як похідний від протестантських та єзуїтських шкіл. До цього додається нагадування про утиски стосовно православних освітніх закладів.⁵⁸

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР АН УРСР виїжджає в тил, до Уфи. Там було створено новий нарис історії України під редакцією Костя Гуслистого, Лазара Славіна (дослідника античності Північного Причорномор'я)⁵⁹ та Федора Ястребова. Початок історії Києво-Могилянської академії нічим не відрізняється від попередніх робіт Гуслистого.⁶⁰ Очевидно, він займався роботою над ранньомодерною історією у кожному з нарисів Академії наук. Але в розділі про культуру України XVII – XVIII століть поряд із негативними характеристиками царизму присутні чіткіші акценти, що вказують на «культурний зв'язок» українців та росіян.⁶¹ Тепер і в частині

---

⁵⁷ Історія України. Короткий курс. – Київ, 1940. – С. 132-133.

⁵⁸ Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30 роки XVII століття). – Київ, 1941. – С. 166, 172-173.

⁵⁹ Кранівіна В. Славін Лазар Моїсейович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 622-623.

⁶⁰ Нарис історії України / За ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова. – Уфа, 1942. – С. 73.

⁶¹ Там само. – С. 94-97.

пов'язаній з культурним життям, і в розділах про політичну історію, наприклад, Північну війну – окрім опису ключових подій чи явищ, значно ясніше проступає мотив «тяжіння» одне до одного українців, росіян та білорусів як через «партизанську війну» під час вторгнення Карла XII, так і в ході культурного розвитку.⁶²

До цього образу можна також додати візію Київської академії сина відомого українського історика Олександра Лазаревського – Гліба Лазаревського. Його варіант бачення КМА був більш позитивним. Лазаревський вказує на «неклерикальний» характер ранньомодерної Академії, так само, чітко розділяючи історію освітніх закладів XVIII та XIX ст., що допомагає закріпити за КМА більш світський, відповідно, більш прогресивний (для часу існування Могилянської академії) образ.⁶³

Можна сказати, що протягом війни українська історія слугувала джерелом для підкріплення єдності трьох «братніх» народів, основою для концепту спільної історії яких пізніше, в 1950-х роках, стане концепт давньоруської народності. Протистояння зовнішньому ворогові потребувало сильного акценту на радянській, а з нею й давньоруській і російсько-імперській єдності, разом із покликаннями на визначні моменти в історії народів у союзних республіках. Київська академія може була використана як один з об'єднавчих факторів, тож сам її образ остаточно позбавили гострих кутів: стало важливо вказувати на культурні зв'язки у Східній Європі, які відбувалися через Києво-Могилянську академію, та «тісний зв'язок культури Білорусі, Росії та України», що розвивався і завдяки цьому закладу теж.

Цікаво, що у 1945 році було видано стенограму публічної лекції Костя Гуслистого «Героїчне минуле Києва». У виступі використано історію столиці УРСР для закріплення образу самобутнього Києва, що протистоїть різноманітним загарбникам, перш за все – західним. У цій лекції заснування

---

⁶² Нарис історії України. – Уфа, 1942. – С. 85.

⁶³ Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? – С. 119-120.

братської школи та колегіуму пояснено в контексті культурно-релігійної та політичної боротьби українських земель у складі Речі Посполитої у боротьбі за самобутність та власні права. До цього протистояння долучається також козацьке військо на чолі з Петром Сагайдачним у зв'язку з тим, що вони вступили до братства. Проте погляд на освітній заклад змінюється після об'єднання шкіл у колегіум Петром Могилою. Новостворений заклад хоч і перетворюється на освітній центр українських земель, однак діяльність нового митрополита, на думку Гуслистого, «вигідна православним магнатам, які були пов'язані з польською шляхтою та хотіли використати її культуру для розвитку своєї». Таким чином, повертається мотив негативного впливу Могили, проте з позитивними наслідками, бо Академія більше не згадується у непривабливому контексті. Надалі з Київськими Атеями пов'язані тільки позитивні речі – київські бурсаки співають вірші Хмельницькому та вступають до його війська, а Феофан Прокопович працює на благо Російської держави у момент протистояння зі шведами у Північній війні.⁶⁴ Важко зрозуміти таке повернення Гуслистого до викладу 1941 року, особливо, зважаючи на винятково позитивні згадки про Київську академію у Миколи Петровського в його публічних лекціях 1942⁶⁵ та 1943⁶⁶ років, де заклад згадано лише побіжно. Проте за інших умов вона б навряд змогла фігурувати в його роботах. Якби КМА для нього мала негативні ознаки, то, певно, не отримала би місця в тексті.

2.3. «Дружба» і «єдність» народів та Києво-Могилянська академія

По Другій світовій війні для влади в УРСР знову з'явилася проблема регулювання історичного наративу. Після цензурних послаблень першої половини 1940-х років потрібно було виробити новий виклад історії України, позбавлений зайвих національних мотивів, де вони могли би бути

---

⁶⁴ Гуслистий К. Героїчне минуле Києва: стенограма публічної лекції. – Київ, 1945. – С. 19-26.

⁶⁵ Петровский Н. Богдан Хмельницкий. – Москва, 1944. – С. 25.

⁶⁶ Петровский М. Незламный дух великого украинского народа. – Харків, 1943. – С. 6.

недоречними, та містити сюжети культурної співпраці українців і росіян разом із введенням концепції «меншого лиха» в політичній історії. Так від другої половини 1940-х до початку 1950-х відбувалася робота над новим коротким курсом історії України, вже після того як доробок АН останніх років був розкритикований Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР. Ці праці таврували як «складені в антимарксистському дусі» й такі, що містять в собі «грубі політичні помилки та перекозчення буржуазно-націоналістичного характеру».⁶⁷

У 1953 році виходить перший том «Історії Української РСР» Видавництва АН УРСР під редакцією Олександра Касименка (колишнього дипломата, дослідника російсько-українських стосунків),⁶⁸ Вадима Дядиченка (дослідника історії Гетьманщини),⁶⁹ Ф. Є. Лося (дослідника історії України на початку ХХ ст.),⁷⁰ Федора Шевченка (вченого, який спеціалізувався на середньовічній та ранньомодерній історії України та історії Другої світової війни)⁷¹ та Федора Ястребова із залученням інших співробітників Інституту історії Академії наук - Костя Гуслистого, І. О. Гуржія (дослідника селянських виступів XVII – XVIII ст.) та інших, яким вдалося після чергових «засуджень» та «рекомендацій» продовжити роботу. Після всіх перипетій навколо цієї наукової праці кінця 1940-х – початку 1950-х та довгого обговорення (від 1948 року) книжку було затверджено до друку. Її можна назвати фіналом перетворень історії України в УРСР даного періоду та ще одним способом популяризації сюжету возз'єднання українців

---

⁶⁷ У лещатах тоталітаризму. – Київ, 1996. – Ч. 1. – С. 30-31.

⁶⁸ Симоненко Р. Касименко Олександр Карпович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2007. – Т. 4. – С. 129.

⁶⁹ Герасименко Н. Дядиченко Вадим Архипович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 508.

⁷⁰ Ресніт О. Лось Федір Євдокимович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2009. – Т. 6. – С. 273-274.

⁷¹ Пінчук Ю. Шевченко Федір Павлович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Київ, 2013. – Т. 10. – С. 623-624.

та росіян у 1654 році.⁷² Хоча ця «Історія УРСР» повинна була повністю відповідати всім заданим московською владою вимогам, однак все одно не залишилася без претензій.⁷³ Тим не менш, цей двотомник загалом лишився доволі успішним. Він значно краще, порівняно з попередниками, відповідав новим тенденціям у визначенні Сталінім історичного минулого, які до початку 1950-х набули своєї закінченої форми. Такі зміни відбилися і на образі Києво-Могилянської академії.

Перший том демонструє історію освітнього закладу від часу заснування Братської школи в Києві до кінця XVIII століття, не вказуючи на зміну формату Академії в 1817-1819 роках. Братська школа, як і в попередніх текстах, пов'язана з протистоянням православної та католицької церков у Речі Посполитій та участі козацтва як політичного важеля у релігійному конфлікті.⁷⁴ Появі, власне, колегіуму передують згадки про єзуїтські (що виховували «релігійних фанатиків рабсько відданих Ватикану») та протестантські школи.⁷⁵ У свою чергу, Київський заклад постає у цьому тексті своєрідним аналогом, відповіддю на освітні виклики того часу, без вказівки на потенційну спорідненість структури роботи усіх трьох видів шкіл. Тут Київ стає культурним центром України, де для роботи у її провідній школі «були залучені найкращі педагогічні та культурні сили того часу», а система роботи закладу досить докладно описана як для такого формату.⁷⁶

Далі, в розповіді про спільну україно-російську політичну історію, з'являється помітний об'єднавчий акцент. Виклад тут максимально компромісний до такого виду зв'язків, що показує, наприклад, ця цитата: «Возз'єднання України з Росією, що об'єднало два великі слов'янські народи – російський і український, мало, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли

---

⁷² У лежачих тоталітаризму. – Київ, 1996. – Ч. 1. – С. 31.

⁷³ Там само. – С. 32.

⁷⁴ Історія Української РСР: У 2 т. – Київ, 1953. – Т. 1. – С. 186-187.

⁷⁵ Там само. – С. 205-206.

⁷⁶ Там само. – С. 206-207.

тоді цар і поміщики, величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів».⁷⁷

У випадку з Київським колегіумом (розділ «Українська культура в другій половині XVII століття») цей мотив проникав крізь згадку про «Синопис», де «проводилася думка про спільність історичної долі українського і російського народів» та де йдеться про «боротьбу цих народів проти зовнішніх загарбників».⁷⁸ Поряд із цим ідеться про тих вихованців та викладачів колегіуму, які перебралися до Московії у якості церковнослужителів або вчителів.⁷⁹ Наявні нагадування про «релігійно-феодалну культуру привілейованих верств суспільства», але релігійність перестає бути негативним чинником, якщо йдеться про селян чи бідних міщан або україно-російську єдність у тому чи іншому вигляді.

Найбагатшим на відомості про Києво-Могилянську академію є розділ присвячений культурі XVIII ст. Оповідь про Київські Атени починається з означення їх статусу у новому столітті. Йдеться не про саме «підвищення» від колегіуму до академії, а про роль, яку цей освітній заклад грав у культурному житті Східної Європи загалом та України і Росії зокрема. Вихованці Академії вирушали на додаткове навчання чи для продовження кар'єри до Петербурга та Москви.⁸⁰ Згадується про викладання модерних для того часу предметів – арифметики та географії, аби врівноважити твердження про «церковно-богословський, схоластичний характер навчання».⁸¹ Ті, хто навчався в Києві робили кар'єру як в Гетьманщині, так і в Росії, могли також повернутися на Правобережжя (якщо були вихідцями з Речі Посполитої), аби «боротися з католицизмом».⁸² Проте, «українська старшина не

---

⁷⁷ Історія Української РСР: У 2 т. – Київ, 1953. – Т. 1. – С. 258.

⁷⁸ Там само. – С. 302.

⁷⁹ Там само. – С. 373-374.

⁸⁰ Там само. – С. 373-375.

⁸¹ Там само. – С. 374-375.

⁸² Там само. – С. 374.

задовольнялася духовним характером академії», що змушувало її просити про створення університету на території Гетьманщини.⁸³

Окремо, серед тих, хто вчився в Києво-Могилянській академії було виділено дві постаті – Михайла Ломоносова та Григорія Сковороди, причому російський вчений вперше (до цього лише в путівнику 1930 року)⁸⁴ з'являється в такого типу нарисах і саме як вихованець Київської академії. Пріоритет було надано саме Ломоносову – він ішов у тексті перший, проте їм обом дісталася приблизно однакова кількість уваги автора, тож опис був досить об'ємним та змістовним. Російський вчений фігурує на сторінках цієї книги справжнім «двигуном прогресу», йому щедро віддають шану відповідно до ролі в Російській науці.⁸⁵ Вірогідно, Ломоносов мусив стати ще одним «об'єднавчим фактором» у культурній історії України та Росії. У свою чергу, Сковороді пригадують його релігійність та нестачу матеріалізму в філософії, однак хвалять як «демократа-просвітителя» та «борця із консервативністю церкви».⁸⁶

Такий образ Києво-Могилянській академії добре відповідав ідеологічному замовленню. В історії закладу більше не лишалося незручних моментів (співпраця Петра Могили із православною шляхтою чи єзуїтське коріння устрою цієї школи), він добре демонструє спільне в україно-російських взаєминах та є сам по собі дуже важливим явищем в історії України, яке тепер вдалося застосувати на користь радянської історіографії та зробити частиною канону української історії в СРСР.

Однією з перших ця «Історія Української РСР» вживає щодо Києво-Могилянської академії термін «вищий учбовий заклад»,⁸⁷ який з'являється в Радянському Союзі якраз на початку 1950-х. Говорити так про специфічний ранньомодерний навчальний заклад не є грамотним з точки зору історика.

---

⁸³ Історія Української РСР: У 2 т. – Київ, 1953. – Т. 1. – С. 373.

⁸⁴ Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – Київ, 1930. – С. 576.

⁸⁵ Історія Української РСР: У 2 т. – Київ, 1953. – Т. 1. – С. 373, 375.

⁸⁶ Там само. – С. 375-376.

⁸⁷ Там само. – С. 373.

Однак, для можливого підсилення значення Академії, аби «вища школа» з'явилася на майбутніх радянських теренах якомога раніше, вирішено було вжити такий термін. Київська академія, як уже було згадано в першому розділі, не з'являлася в попередній редакції «Великої радянської енциклопедії». Її появу тепер можна пов'язати із загальним позбавленням образу КМА маргінального статусу, що відбувалася від початку 1940-х. Тепер адаптовані до радянської історії Київські Атени більше не можуть бути поставлені на другий план у викладі радянської історії України. Заклад слугує свідченням творчої та культурної унікальності східних слов'ян та дозволяє говорити про близькість української та російської культур, підтверджуючи основні мотиви нового формату радянської історії. В цій праці згадано, що Київська академія зберігає «роль культурного центра» до заснування університету в Харкові, після чого стає Духовною академією.⁸⁸ Така характеристика показує остаточне розділення КМА та КДА в одному з найбільш авторитетних загальносоюзних джерел історичної інформації, до якого існував широкий доступ.

З кінця 1930-х до 1950-х років образ Києво-Могилянської академії в радянській Україні значно змінився. Він вийшов на перший план у наративах створених працівниками АН УРСР під більш жорстким контролем, за нових, сталінських, умов написання історії СРСР та союзних республік. Київська академія за роки Другої світової війни втратила остаточно негативні конотації пов'язані зі своїм образом у СРСР. Як один із чинників підйому патріотичних почуттів українців під час війни, та як спосіб пропагувати історичну єдність «братніх» народів, КМА почала фігурувати у проектах історії України для шкіл та університетів, вона також потрапила до публічних лекцій з історії. Спочатку як дещо неоднозначне явище, корені якого могли пов'язувати з єзуїтською освітою та інтересами православної шляхти чи вищих церковних ієрархів, пізніше – Академія стає одним із центрів україно-російської співпраці, а ідеологічно невігідні моменти

---

⁸⁸ Большая советская энциклопедия: В 51 т. – Москва, 1953. – Т. 20. – С. 593.

змовчують, применшують або коригують відповідно до нового образу. КМА закріплюється в офіційному наративі історії УРСР як культурний центр, котрий протистоїть негативним іноземним впливам (Річ Посполита), є відносно прогресивним явищем історії України, мостом між «братськими народами» та має регіональне (східноєвропейське) значення.

Висновки

Сьогодні важко уявити Києво-Могилянську академію як маловідому частину української історії, проте, в певному сенсі, якийсь час це було так. У ХХ ст. образ українського історичного наративу активно формувався. Свою роботу над «Історією України-Руси» завершив Михайло Грушевський, Радянський Союз із часом вирішив створити свій варіант історії України, над нею працювали українські історики за межами своєї батьківщини. Разом з цим змінювалася й роль КМА в цих наративах. Репрезентація Академії, створена в радянській Україні, після двох десятиліть невизначеності вже в 1940-х – 1950-х роках закладає основи сучасного популярного бачення історії цього закладу.

У 1920-х з'явилося декілька репрезентацій Київської академії, які могли вплинути на тих, хто мав доступ до цих текстів, які найчастіше були працями окремих вчених (хоча, наприклад, у випадку Федора Ернста джерелом був путівник по Києву, випущений ВУАН). Частина бачення цих авторів так і залишилася лише явищем свого часу, але інші їхні погляди – могли вплинути на наступні покоління репрезентаторів історії України загалом та Київських Атен зокрема.

КМА постає переважно позитивним явищем, але, як вже було сказано, неналежним до популярного бачення історії. Однак зв'язок Київської академії з єзуїтським шкільництвом, «схоластичний» характер закладу та причетність до ще однієї невідгідної частини історії освіти України – Київської духовної академії – змушує авторів помічати негативні аспекти КМА в умовах наявного радянського контролю.

Більш цілісний погляд на Київську академію було подано в 1940-х та в 1950-х роках. Із утвердженням влади Сталіна розпочався курс на зміну бачення історії як СРСР, так і окремих радянських республік. Відбулася часткова відмова від репрезентації цього процесу як історії народних мас (засудження школи Покровського), яка мала поступитися місцем більшому

акцентові на місцевій національній гордості, де росіяни набували якостей «старшого брата», котрий мав піклуватися про інші народи Союзу. Також з'являвся мотив «сильного лідера»: Іван Грозний, Петро I, Олександр Невський мали уособлювати досвідченого керівника Росії, який міг забезпечити стабільність та розвиток своєї держави. Для окремих народів так само знаходили своїх лідерів, наприклад, в українському випадку таким був Богдан Хмельницький. У цій концепції Сталін був останньою ланкою, що легітимізовувало його статус «вождя» радянської держави.

У цей час історія України отримує перші проекти свого популярного викладу («Короткий курс» 1940 року). Цензурні послаблення років війни, порівняно із попереднім десятиліттям тоталітарного тиску, дозволили створити новий образ КМА. Відповідно до функціональних потреб він переходив від частково неоднозначного (зв'язок зі «схоластичним» шкільництвом та, одночасно, інтересами православної шляхти), до повністю позитивного, коли став грати роль у сюжеті «возз'єднання» українського та російського народів. Київська академія до початку 1950-х остаточно стала частиною наративу історії України в СРСР. КМА трактували як прогресивне явище; найбільший ранньомодерний освітній центр України, Росії та Східної Європи; місце співпраці «братніх» культур та «перший вищий навчальний заклад» на території СРСР.

Таким чином, після перших десятиліть існування СРСР та окремих спроб адаптації Академії до історичного наративу в радянській Україні відбувається уніфікація історії СРСР та окремих союзних республік, де КМА отримує чільне місце, а її образ набуває окремих рис, які співзвучні із сучасним популярним баченням Київських Атен. Ці риси, щоправда, ще будуть розвиватися в наступні десятиліття, аби остаточно стати частиною сьогоденного бачення Академії.

Список використаних джерел та літератури

Джерела

1. Большая советская энциклопедия: В 65 т. / Редкол.: О.Ю.Шмидт (главред), Г.И.Кумрин, Ф.Н. Петров и др. – 1-е изд.– Москва: Государственный институт «Советская энциклопедия», 1936. – Т. 32. – 432 с.
2. Большая советская энциклопедия: В 51 т. / Редкол.: Б.А. Введенский (главред), Н.Н. Аничков, А.Н. Баранов и др. – 2-е изд. – Москва: Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия», 1953. – Т. 20. – 643 с.
3. Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Под ред.Ф.М. Прохорова. – 3-е изд. – Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1973. – Т. 12. – 623 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. У 11 т., 12 кн. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. 6: XIV-XVI віки - відносини політичні. – 680 с.
5. Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30 роки XVII століття). – Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. – 188 с.
6. Гуслистий К. Героїчне минуле Києва: стенограма публічної лекції. – Київ, 1945. – 28 с.
7. Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. – 411 с.
8. Історія Української РСР: У 2 т. / Редкол.: Ф.О. Касименко (голов. ред.), В.А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та інші. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т.1. – 783 с.
9. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Київ, 1954 (2-ге вид. — Львів: Світ, 1990). – 404 с.

- 10.Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – Київ: Вид-во ВУАН, 1930. – 797 с.
- 11.Киев. Справочник-путеводитель. – Киев: Из-во политической литературы УССР, 1954. – 288 с.
- 12.Київ: Довідна книга. – Київ: Пролетарська правда, 1929. – С. 6, 2
13. Нарис історії України. / За ред. К. Гуслистою, Л. Славина, Ф. Ястребова. – Уфа: Октябрьский натиск, 1942. – 212 с.
14. Проект програми з курсу «Історія Української РСР». – Київ: Радянська школа, 1952. – 93 с.
15. Петровский Н. Богдан Хмельницкий. – Москва: Госполитиздат, 1944. – 59 с.
16. Петровський М. Незламний дух великого українського народу. – Харків: Державне видавництво, 1943. – 23 с.
17. Скубицький Т. До історії селянської війни 1647-1658 рр. // Під марксистсько-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 46-63.
18. Яворський М. Коротка історія України. – Харків: Державне видавництво України, 1923. – 110 с.
19. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – Харків: Державне видавництво України, 1928. – 336 с.
20. Яворський М. Нарис історії України: в 2-х част. – Аделаїда: «КНУНА», 1987. – ч. 2: Станово-шляхетське суспільство – Велика революція. – 249с.
21. История СССР. Краткий курс. Учебник для 4-го класса // Под ред. проф. А. В. Шестакова. - Борьба Украины за свое освобождение от гнета польских панов, за воссоединение с Россией Москва,1955. Електронний ресурс (джерело в електронному форматі): http://www.ereading.club/chapter.php/1001394/29/Shestakov_L_Istoriya_SSSR._Kratkiy_kurs.html/, відвідано 28.05.2017.

Література

1. Єсельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – Київ: Критика, 2008. – 303 с.
2. Кисла Ю. Конструювання української історичної пам'яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930-ті – 1950-ті) // Міжкультурний діалог. Том 1: ідентичність./ Упор. О.Бетлій, К. Диса. – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 221-243.
3. Советское общество: Возникновение, развитие, исторический финал. В 2 т. / Под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – Т. 1. – 510 с.
4. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
5. Гришаев О. В. А. В. Шестаков – создатель школьного учебника в 1930-е годы // История. Политология. Социология – Вестник Воронежского государственного университета. – 2014. – № 3. – С. 67-69.
6. Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна (Марксизм на сході Європи). – Київ, 2009. – Ч. 14(3). – С. 63-77.
7. Яременко М. Києво-Могилянська Академія в 1817 році: кінець історії? (Про реформу Київських Атен, їх рецепцію та визначальні дати) // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – № 11: Ювілейний збірник. – С. 106-121.

Довідкові видання

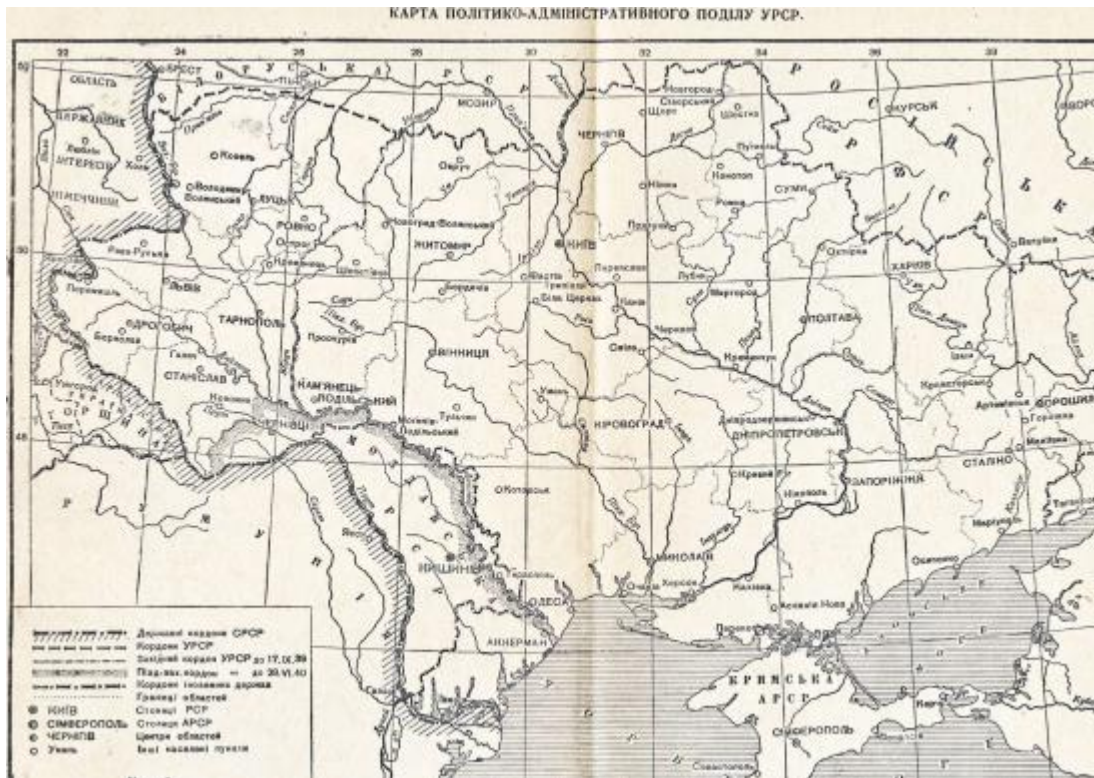
1. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – 518 с.

2. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – 528 с.
3. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – 784 с.
4. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2011. – Т. 8. – 520 с.
5. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – 944 с.
6. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та інші. – Київ: Наукова думка, 2013. – Т.10. – 784 с.

Електронні ресурси

1. Ястребов Федір Олександрович. Історики України матеріали до бібліографії // сайт Інституту історії України НАН України / Електронний ресурс: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=HIST&P21DBN=HIST&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=hist_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=HID=&S21STR=0000522/, відвідано: 03.06.2017.

Додаток. Карта Політико-адміністративного поділу УРСР 1940 р.

Джерело: Історія України. Короткий курс / Редкол.: К. Гуслистий, Ф. Ястребов, М. Петровський та інші. – Київ, 1940.